

19. Gedanken über die Arbeit und Aufgaben des Referat D III. Legationssekretär Franz Rademacher.– Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes. Inland II A/B 347/3. Dok. NG-5764.
20. *Brechtken, M.* Madagaskar für die Juden: Antisemitische Idee und politische Praxis 1935–1945 / *M. Brechtken.* – München: Oldenbourg, 1998. – 336 s.
21. *Хавкин, Б. Л.* Нацистский план «Мадагаскар» в замыслах А. Гитлера / *Б. Л. Хавкин* // Вестник архивиста. –2020. – № 2. – С. 480–496.
22. *Jansen, H.* Der Madagaskar-Plan. Die beabsichtigte Deportation der europäischen Juden nach Madagaskar / *H. Jansen.* – München, 1997.
23. *Ланг, Й. фон.* Протоколы Эйхмана : Магнитофонные записи допросов в Израиле / *фон Й. Ланг* / Послесл. А. Лесса; Пер. с нем. М. Черненко. – М. : Текст, 2002.
24. *Graml, H.* Zur Genesis der „Endlösung“ / *H. Graml* //Der Judenpogrom 1938. Von der „Reichskristallnacht“ zum Völkermord. – Frankfurt a.M., 1992.
25. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie E, Bd. 1. – Göttingen, 1969.
26. СС в действии. Документы о преступлениях СС. Перевод с немецкого. – М. : Светотон, 2000. – 624 с.

Khavkin Boris. Polish and German Plans to Deport Jews to Madagascar

In 2020, marks the 75th anniversary of the end of World War II and the 80th anniversary of Nazi plans to deport 4 million European Jews to the island of Madagascar. Despite the relevance of the history of the Holocaust, this page of it has been little studied: perhaps because these plans have remained on paper; the literature on the Madagascar Project (both Polish and German) is very few. The object of research is the history of the "final solution of the Jewish question" by the Nazis. The subject of the study is Polish and German plans to deport European Jews to the island of Madagascar. The purpose of the study is a comparative analysis of these plans. If Poland was forced to abandon the "Madagascar project" and became a victim of Nazi aggression, the German Nazis forced rejection of the "Madagascar plan" opened the way to the "final solution of the Jewish question" by the physical destruction of 6 million Jews in Europe, a significant part of which was destroyed on the territory of Poland.

Keyword. *Polish and German plans to deport Jews to the island of Madagascar, the Nazi plan "Madagascar", the final solution to the "Jewish question", the Holocaust.*

УДК 94(3)

Хвалькоў Я. А.

**ЗВЕСТКІ РУСКІХ ЛЕТАПІСАЎ І КРЫНІЦ УСХОДНЯГА ПАХОДЖАННЯ
АБ НАБЕГАХ НА РУСКІЯ ЗЕМЛІ І АБ ПАЛІТЫЧНАЙ СІТУАЦЫІ Ё
ЗАЛАТОЙ АРДЗЕ**

У XV ст. Прычарнамор’е стала крыніцай экспарту рабоў у Еўропу і на Блізкі Ўсход. Набегі татараў на рускія княствы былі адным з каналаў паступлення рабоў на рынкі Міжземнамор’я. Італьянскія калоніі на Чорным моры, перш за ўсё генуэзская Кафа, сталі асноўнай крыніцай паставак рабоў. Шмат у чым гэтаму спрыялі палітычная нестабільнасць і пастаянныя войны ў рэгіёне, распад Залатой Арды, канфрантацыя паміж Масквой і Літвой і дынастычная вайна ў Маскоўскім княстве. Для рускіх зямель незалежна ад іх палітычнай прыналежнасці гэта быў перыяд набегу дробных ханаў, якія шукалі не столькі стабільных выплат даніны, колькі здабычы і, перш за ўсе, рабоў, якіх можна было б збыць праз Прычарнамор’е на рынкі Міжземнамор’я. Да артыкула прыкладаюцца фрагменты летапісаў, якія дэманструюць карціну татарскіх набегу на рускія землі на працягу 1422–1455 гг.

Ключавыя словы: *рабы, гандаль рабамі, Прычарнамор’е, Міжземнамор’е, Кафа, Генуя, татары, Залатая Орда, Вялікае княства Літоўскае.*

Да канца Сярэднявечча рэгіён Чорнага мора і, у прыватнасці, Крым і Каўказ, сталі зонай, якая набывала ўсё большае значэнне ў дачыненні да экспарту рабоў у Еўропу. Набегі татараў на рускія княствы былі адным з каналаў паступлення рабоў на

нявольніцкія рынкі Кафы, Таны, Канстанцінопаля і ў цэлым Міжземнамор'я, ад Леванта і Егіпта да Іспаніі. Некаторыя навукоўцы лічылі, што галоўным кірункам гандлю праз Тану быў гандаль рабамі. Гэта версія можа быць часткова слушнай, паколькі Тана магла канкураваць нават з Кафай у гандлю жывой сілой. Старое, але добрае даследаванне М. Кавалеўскага паказала, што рабы з рэгіёну Чорнага мора прадаваліся па ўсёй Еўропе да Іспаніі і Францыі [1]. Падчас італьянскага панавання гарадскія цэнтры ў раёне Чорнага мора і, у першую чаргу, генуэзцы Кафы сталі асноўнай крыніцай паставак рабоў для ўсёй Еўропы, якая магла параўнацца толькі з Паўночнай Афрыкай. Дзякуючы сваёй блізкасці да крыніц харчавання (Расія, Залатая Арда і Каўказ), Кафа і Тана сталі галоўнымі цэнтрамі гандлю рабамі ў раёне Усходняга Міжземнамор'я ў цэлым. У гэты ж перыяд, у XIV–XV стст., у рэгіёне Прычарнамор'я і Прыазоўя і, шырэй, у рэгіёнах Паўднёва-Усходняй і Усходняй Еўропы, сутыкаліся і змагаліся шматлікія палітычныя гульцы. Генуя, Венецыя, Фларэнцыя, Піза, рускія княства, татары, Вялікае Княства Літоўскае, Польшча, Венгрыя і Валахія, папства, Англія, Францыя, Свяшчэнная Рымская імперыя, карона Арагона, герцагства Бургундыі, Візантыя, Грузія, султаны Егіпта, дробныя мусульманскія гасудары Малой Азіі, і, нарэшце, моц Асманскай імперыі – гэта толькі кароткі спіс акцёраў на палітычнай сцэне ў той час.

У другой палове XIV і ў XV стст. сітуацыя ва Усходняй Еўропе і ў раёне Чорнага мора была адзначана распадам Залатой Арды, узнікненнем Маскоўскага княства і Вялікага княства Літоўскага і пачаткам канфрантацыі паміж імі [2, с. 300]. Змены ў палітычнай сітуацыі ў Міжземнамор'і былі паралельныя са зменамі ў стэпе. У 1420–1502 гг. адбываліся дэзінтэграцыя і распад Залатой Арды. Для італьянцаў гэта азначала толькі адно, а менавіта нестабільнасць: ханы ў стэпе пастаянна мяняліся, часта некалькі прэтэндэнтаў змагаліся адзін з адным, маршруты заставаліся небяспечнымі, і татары маглі напасці на генуэзскія калоніі Газары калі заўгодна. А для рускіх зямель – зямель Вялікага Княства Літоўскага, Вялікага Княства Маскоўскага, Вялікага Княства Разанскага і рускіх зямель польскага і вугорскага каралеўстваў – дэстабілізацыя у стэпе пазначала ўзмацненне набегу дробных ханаў-разбойнікаў, якія шукалі не столькі стабільных выплат даніны, колькі здабычы і, перш за ўсё, нявольнікаў, якіх можна было б збыць праз Прычарнамор'е на рынкі Міжземнамор'я.

У 1423 г. на татарскай палітычнай арэне з'явіўся новы акцёр – узбекскі хан Баракхан, які прывёў качэўнікаў з Заходняй Сібіры, перамог Улу-Мухамед хана (Олуғ Мөхәтмәт, Олуғ Мөхәммәт; 1405 – 1445), будучага заснавальніка Казанскага ханства, які быў звязаны з Вітаўтам (1350 – 1430) і які затым збег у Вялікае Княства Літоўскае з просьбай аб дапамозе. Тым не менш, пазней ён адыграў Сарай і выгнаў Барак-хана ў Магулістан, дзе ён быў забіты паміж 1427 і 1429 гадамі. 14 сакавіка 1428 г. Улу-Мухамед хан напісаў ліст да султана Мурада II, каб адзначыць аднаўленне дыпламатычных адносін. Пасля паразы Барак-хана ў 1427 г. у Крыме зацвердзіўся яшчэ адзін хан, Дэулет-Бердзі (? – каля 1432). Улу-Мухамед хан паспрабаваў уварвацца ў Крым ў 1430 г., але, калі яго заступнік Вітаўт памёр, ён здаўся і адступіў. Тым не менш, ні Дэулет-Бердзі, які быў забіты ў 1432 г., ні яго сын Ахмаі, які быў разбіты ў 1433 г., не маглі рэальна кантраляваць Крым, дзе мясцовыя кіраўнікі пачалі паводзіць сябе незалежна адзін ад аднаго. У ходзе супрацьстаяння Улу-Мухамед хан стаў саюзнікам Жыгімонта Кейстуавіча (~1365 – 1440), а Свідрыгайла Альгердавіч (1370 – 1452) і маскоўскі князь падтрымалі Саід-Ахмада I. Трэцім прэтэндэнтам на трон Залатой Арды быў Кучук-Мухамед. Баланс паміж трыма ханамі (Улу-Мухамед хан, Кучук-Мухамед і Саід-Ахмад I) быў парушаны пасля таго, як Улу-Мухамед хан, які намінальна быў вышэйшым кіраўніком, атакаваў двух іншых. Ён адступіў і зас-

наваў Казанскае ханства. Улу-Мухамед хан і яго сын Махмутэк занялі Бялёў у 1437 г. і Казань у 1445 г. З тых часоў незалежнае ханства Казані гуляла важную ролю ва Ўсходняй Еўропе. 7 ліпеня 1445 г. у бітве каля манастыра святога Яўхіма Улу-Мухамед хан захапіў вялікага князя маскоўскага Васіля II Васільевіча Цёмнага (1415 – 1462); хоць неўзабаве ён быў выкуплены, гэта ясна сведчыла аб ваенных магчымасцях новай дзяржавы Казані.

У той жа час некаторыя татары служылі рускім ўладарам. Такім чынам, Васіль II меў на яго службе двух татарскіх князёў – Касыма і Юсуфа («Якуб») у рускіх летапісах), якія беглі ад пераследаў Махмутэка і атрымалі назелы ў Княстве Масквы (князь Касым атрымаў у 1452 г. горад Гарадзец). Выкарыстанне татараў у рэйдах супраць суперніка было распаўсюджана як у масквічоў, так і ў літоўцаў. Напрыклад, у 1445 г. масквічы і татары ўварваліся разам у раёны Вязьмы і Бранска, рабавалі іх і амаль дасягнулі Смаленска [3]. Кучук-Мухамед стаў ханам таго, што засталася ад Залатой Арды, якая была на самой справе ўжо не адзіным цэлым, а пераўтварылася ў некалькі незалежных княстваў [4, с. 118]. Хоць кіраўнікі «Вялікай Арды» лічылі сябе вышэйшай уладай, яны больш не кантралявалі землі, дзе з’явілася некалькі новых незалежных палітычных утварэнняў – Казанскае, Астраханскае, Крымскае, Касімаўскае, Узбекскае ханства і Нагайская Арда.

Згодна з аднадушным меркаваннем сучаснікаў падзей і навукоўцаў, палітыка стэпу і асабліва рашэння ханаў у значнай ступені знаходзіліся пад кантролем вялікага князя літоўскага Вітаўта. Вялікае Княства атрымлівала вельмі шмат рускіх княстваў і выгаду ад распаду Залатой Арды, а яго магутны прынц інвеставаў або выкарыстоўваў ханаў па сваім жаданні. На самой справе, гэта было ў яго інтарэсах і ў інтарэсах яго дзяржавы, каб татары заставаліся палітычна падзеленымі. Існуе доўгі панэгірык, які ўзнямае веліч фігуры Вітаўтаса ў *‘Kronika polska, litewska, žmódzka i wszystkiej Rusi’* Мацея Стрыйкоўскага [5], а таксама ў некаторых рускамоўных летапісах:

“Витолт своею делнстю и мензством всему свету славным был и цари татарские его слухали и без его воли орд нигде не ординовали, а гды царь Зеледин заволский умер, с которым Витолт братерство мел, и з ордами своими на Прусы ходил, Керембердек, сын его, осел, а столец отцевский, хотячи шаблею от Витолта отбити, чого Витолт не стерпел, почал готоватися з войском, хотячи Керембердека з панства зсадити, Токтамиша Бедзбула в Вилни короновал, яко заволских татар звычай потребовал, убравши его в злотоглав, шлык на него зложил перловый, мовячи, иж Тактомыш царь заволский новый. <...> Наостаток Керембердек Токтомиша звитяжил. А гды то учув Витолт, зараз Еремфердека, рожего брата Токтомишовага, котрый утекл з той битвы, знову короновал в Вилни на царство, убравши в золотоглав, и шапку перловую взложил на него, и дал ему в руки шаблю. И так з мурзами и уланами и маршалка своего литовского Радивила з ним до орды послал з войском. <...> И так Еремфердек выиграл и царство опановал, а самого Керембердека, поймавши, замордовал, а Витолтови през Радивила присягнл завше на потребу его зо всеми татарами служити, и послал ему дары великие. Того ж року и Едыга, царь перекопский, славный, Витолтови присяг верность, и помочь давати на неприятеля его, быле бы толко от Литвы з своим царством был безпечный” [6, с. 59].

Справы Вітаўта з татарамі былі пытаннем, якое ўсталявала ў яго шырокае палітычнае бачанне сваёй ролі ва Усходняй Еўропе, якое можна назіраць, напрыклад, з яго перапісак ад 1425 г. з Паўлем фон Русдорфам, вялікім магістрам Тэўтонскага ордэна, згадваючы, што адзін з татарскіх ханаў у той момант жыў пры двары ў Вітаўтаса.

Und uff das, so thun wir euch czu wissen, wie das keiserthum in Tatharn in im selbir groslich geschwehit und geteilt ist, also, das itczund sechs dirhaben keiser do sind, der

iclicher umb das kaiserthum steet und arbet. Derselben keiser einer czu uns ist, Machmet genant, und die ander wonen do im lande einer do der ander anderswo, wen ire lande czumale gross und weith sint... Gebin in unserm hoffe Worany in nouwe iare [7].

Вітаўт і наступныя вялікія літоўскія князі рэгулярна з'яўляліся ў крымскай палітыцы і мелі сетку сваіх агентаў у Кафы як армянін Аванэс; яго непасрэдны ўдзел у крымскай палітыцы, напрыклад, рэгіструецца ў шматлікіх дакументах [8]. Наступны вялікі князь Свідрыгайла рабіў тое ж самае, пра што сведчыць яго перапіска з грэсмайстрам рыцараў Тэўтонскага ордэна [9], а таксама яго лісты да караля Польшчы [10]. У той жа час, інфармацыя пра падзеі ў Кафе, Крымскаму ханству і Залатой Ардзе перадавалася польскім дваром і была адлюстравана ў летапісах Мацея Стрыкоўскага (Maciej Strykowski; 1547 – 1593) і Яна Длугаша (Jan Długosz; 1415 – 1480). Як, напрыклад, пра дынастычныя войны ў Крыме [11]. Еўрапейскія двары, а таксама і заходнія, адсочвалі палітычныя змены і барацьбу татарскіх князёў. Напрыклад, Бургундскі двор рабіў гэта праз амбасадара, дыпламата і падарожніка, а пасля і мэмуарыста Жыльбэра дэ Лануа (Gilbert de Lannoy; 1386 – 1462), даклады якога былі захаваныя і апублікаваныя [12].

Уся інфармацыя з Заходняй Еўропы, Польшчы, Літвы і іншыя крыніцы пацвярджаюць адзін факт: крымскія татары Салхата ў Крыме былі часткай цэнтрабежнага працэсу распаду Залатой Арды. Некаторыя навукоўцы лічаць, што Хаджы-Гірэй-хан абвясціў сябе незалежным ханам Крыму ў 1428 г., хоць яго першыя манеты датуюцца толькі 1441 г. (у гэты момант ён сапраўды стаў кіруючым і пасяліўся ў Саладжыке, паміж Чуфут-Кале і сучасным Бахчысараем). Гэта было адзначана з'яўленнем кафінскіх манет з генуэзскім замкам на адным баку і тамгамі з клана Гераеў на адваротным. Яны распаўсюджваюцца пасля 1433 г., што з'яўляецца ўскосным сведчаннем таго, што распад Залатой Арды і падзел Крыма дэ-факта ў той момант ужо адбыліся. Гэтыя аспры былі прыдуманымі ў манетных дварах Кафы да 1453. Насамрэч, спалучэнне сімвалаў метраполіі (*castello genovese*) з легендай на лацінскай мове і татарскай тамгі з легендай на арабскай мове можна разглядаць як візуальны выраз сваёй падвойнай падпарадкаванасці [13]. Апошняя дата з'яўлення больш дакладна; хоць крымскія татары практычна не залежалі раней, праўленне Хаджы-Герай-хана не магло пачацца ў 1420-х гг. Працэс здабычы незалежнасці крымска-татарскімі элітамі быў паступовым. Татары Салхату сталі больш самастойнымі ў ходзе дынастычных войнаў XIV ст. Акрамя таго, з 1400 да 1440 г. канфрантацыі паміж рознымі прэтэндэнтамі былі падтрыманы перш Вітаўтам, а пазней іншымі рускімі і літоўскімі князямі, якія не хацелі мець моцную Залатую Арду ў сваёй вобласці, але ацанілі ваенную дапамогу другарадных татарскіх кіраўнікоў, праводзячы свае ўласныя войны. Нарэшце, у 1429–1431 гг. геаграфічнае ядро Залатой Арды было паражонае велізарнай трагедыяй: у землях Сарая і ў Палавецкім стэпу (Дешт-Кіпчак) была моцная засуха і надзвычай вялікая чума, у выніку якой загінула неверагодная колькасць людзей, і толькі нешматлікія з іх выжылі са сваімі статкамі [14].

Залатая Арда не магла існаваць у якасці дамінуючага палітычнага актара ва Усходняй Еўропе. Яе крах і, у прыватнасці, фарміраванне незалежнага Крымскага ханства сталі пытаннем часу, незалежна ад таго, ці мела гэта месца ў 1428 ці 1441 г.

Хоць Саід-Ахмад I дамінаваў у стэпах у 1440 г., ён быў у дрэнных адносінах з Польскім каралеўствам і Вялікім Княствам Літоўскім; такім чынам, ён уварваўся ў Падолію і Львоў у 1442 г., у Літву у 1444 г., зноў жа – ў Падолію ў 1447 г. [15, с. 166], у розныя польскія і літоўскія тэрыторыі ў 1447, 1449, і 1450 [4, с. 124], і напаў на Маскву ў 1451 г. Сапраўды, у 1449 г. Саід-Ахмад I нават дапамог князю Міхалу Жыгімонтавічу (1380-я – 1451 або 1452) заняць Кіеў. Таму не было нічога здзіўнага ў тым, што калі Хаджы-Гірэй, які жыў на працягу доўгага часу ў Літве,

абвясціў сябе незалежным крымскім ханам, Казімір IV (тады Вялікі Князь Літоўскі, а з 1447 г. і кароль Польшчы) падтрымаў яго прэтэнзіі і прызнаў яго, маючы патрэбу ў саюзніку супраць Саід-Ахмада I. Крым быў самадастатковым задоўга да гэтага, больш не звязаным з Залатой Ардой, якая разбуралася. Старыя маршруты гандлю ва Усходняй Еўропе зніклі, а новыя не перасякалі стэп вакол Волгі. Такім чынам, Хаджы-Гірэй мог атрымаць асалоду ад поўнай незалежнасці, а яго пераемнікі на крымскім троне – ад шырокай аўтаноміі ў рамках Асманскага сюзерэнітэту.

Унутраныя разлады татар былі праблемай для генуэзцаў Кафы толькі ў тым сэнсе, што старыя маршруты з Усходняй Еўропы да Цэнтральнай Азіі заставаліся небяспечнымі. Але з'явілася яшчэ адна пагроза для генуэзцаў, а менавіта фігура нумар адзін у пачатку XV ст. Усходняй Еўропы, фігура вялікага князя літоўскага Вітаўта, які хацеў, каб Кафа прызнала яго сюзерэнітэт над генуэзскімі калоніямі Чорнага мора. Консулы паслалі ганцоў з падарункамі, каб ўласкавіць яго. Адзін прадстаўнік, Батыста Джэнціле, абяцаў Вітаўту пад пагрозай вайны падняць яго сцягі і герб у Кафе (ён, верагодна, не зрабіць так, паколькі пасланнік відавочна перавысіў свае паўнамоцтвы) [16, с. 331]. Іншы прадстаўнік, Дарыё Грылло, быў абрабаваны на шляху татараў у Літву (*ab imperatore tartarorum*); ён страціў груз, каня і грошы ў памеры 300 сома (2400 лібр генуэзцаў) [17]. Такім чынам, справы з гэтым далёкім, але ўсё яшчэ грозным князем былі аднім з пытанняў генуэзцаў.

Хоць генуэзцы панеслі ў 1434 г. горкае паражэнне, кіраўнік Салхату (верагодна, Хаджы-Гірэй) не мог у поўнай меры скарыстацца яго перамогай і быў вымушаны адступіць у тым жа годзе да яго заступніка Жыгімонта Кейстутавіча ў Літву з-за надыходзячых войскаў Саід-Ахмада I [16, с. 351]. У кантэксце асманскай экспансіі генуэзцаў у Крыме павінны былі мець мірныя адносіны з мясцовымі кіраўнікамі ханства. У 1455–1457 гг. была вайна ў ханстве Крыма, і генуэзцы падтрымлівалі свайго саюзніка Хаджы-Гірэя, якой мацаваў сувязь паміж Кафай і Ханам. У той жа час, як генуэзцы Газарыі і ханства Крыма перайшлі пад сюзерэнітэт Казімера-Андрэя IV Ягайлавіча (Kazimierz Jagiellończyk; 1427 – 1492), вялікага князя літоўскага ў 1440–1492, караля Польшчы ў 1447–1493. Хаджы-Гірэй, які, відавочна, памяркоўна ставіўся да генуэзцаў або, магчыма, нават сімпатызаваў ім, памёр ў 1466 г., і была вайна за пераемнасць [18, с. 130–131]. Нур Даўлет-Гірэй, другі сын Хаджы-Гірэя, пераймаў уладу некалькі разоў толькі за прамежкавыя перыяды ў 1466–1467, затым у 1467–1469 і ў 1475–1476 гг., але ў рэшце страціў яе ў 1478 г. і жыў спачатку ў якасці закладніка ў Кафы, а пасля таго, як яго спрабавалі забіць, ён быў пераведзены ў Салдаю, і, нарэшце, пакінуў Крым і стаў васалам Івана III Васільевіча (1440 – 1505), вялікага князя маскоўскага (1462–1505), прымаючы княства Касімава ад яго. У 1486 г. яго супернік, Менглі I Гірэй (1445–1515), шосты сын Хаджы-Гірэя і дзед Сулеймана I Пышнага (Süleyman; 1494–1566), быў падтрыманы генуэзцамі ў сваім ўзыходжанні на крымскі трон [19, с. 143], і, такім чынам, яго кіраванне было значна больш выгаднае для Кафы. На самай справе, частка яго ахоўнікаў у яго цытадэлі Кырк-Ёр (сучасны Чуфут-Кале) складалася з *socii* з Кафы. Сітуацыя, аднак, становіцца ўсё больш нестабільнай – хоць і не было ніякіх вялікіх бунтаў, як ў 1433 г.; тым не менш, інструкцыі для супрацоўнікаў генуэзскай Газарыі згадваюць частыя ўспышкі гвалту і рабавання [20, с. 495–496].

Ні Казімір IV, кароль Польшчы і вялікі князь літоўскі, ні Уладзіслаў II, кароль Багеміі, які таксама быў ворагам асманаў, не маглі паслаць войскі, каб дапамагчы Кафе. Уладзіславу II, верагодна, хацелася зрабіць гэта, але ён быў звязаны дамовай з Венецыяй, якая была ў супрацьстаянні з Генуяй ў гэты момант. Пасля сямі дзён штурму, Кафа здалася асманам 1 чэрвеня 1475 г. [21], і іншыя генуэзскія і венецыянскія калоніі былі захопленыя ў наступныя месяцы. Неўзабаве пасля італьянскіх калоній, армія Гедык Ахмет-ары захапіла Менглі-Гірэй-хана, які спрабаваў супра-

ціўляцца (ён, аднак, быў адпраўлены назад у Крым праз тры гады, каб правіць ханствам, прызнаўшы яго васальнае становішча) і заваяваў апошняю сілу, здольную пайсці супраць Крыму – княства Феадора. Адною з прычын гэтай заваёвы былі сувязі паміж новым кіраўніком Феадора і праціўнікам асманаў – Штэфанам III Вялікім (Ștefan cel Mare și Sfânt; паміж 1429–1435 – 1504), гаспадаром Малдовы, які быў адзінай рэальнай сілай у рэгіёне Чорнага мора, здольнай супрацьстаяць туркам [22, с. 257]. У тым жа 1475 г. ён адправіў у княства Феадора яго швагера Аляксандра Гаўраса для таго, каб замяніць бягучага князя, брата Аляксандра. Ліст князя Штэфана ад 20 чэрвеня 1475 г. сведчыць аб поспеху Аляксандра. Тым не менш, гэта таксама сведчыць аб дасведчанасці Штэфана аб паражэнні Кафы. Гедык Ахмет-паша і яго асманы аблажылі г. Мангуп прыблізнаў канцы года. Пасля пяці месяцаў аблогі, горад паў [23]. Грэчаскія крыніцы паведамляюць, што пасля таго, як войскі Мехмеда II захапілі Кафу, яе жыхары былі перавезены ў Канстантынопаль [24], як і генуэзскія.

Такім чынам, мы можам бачыць, што рэгіён Паўднёва-Усходняй і Усходняй Еўропы ўбачыў у XV ст. шмат войнаў, большасць з якіх былі ў тым ліку звязаны і з захопам нявольнікаў. Тэксты крыніц, прыведзеныя ніжэй, дэманструюць карціну татарскіх набегав на рускія землі на працягу 1422–1455 гг. у той меры, у якой яны былі адлюстраваныя ў рускіх летапісах.

Тэкст цытуецца па выданні таго летапісу, які паказаны ў першай зноскы. Спасылкі на іншыя летапісы азначаюць, што яны ўтрымліваюць дадзеныя таго ж характару, а адрозненне паміж імі складаецца толькі ў арфаграфіі, парадку слоў і некаторых асаблівасцях выкладання матэрыялу. У выпадку, калі якія-небудзь з летапісаў ўтрымліваюць фактычныя дадзеныя, якія адсутнічаюць у іншых месцах, гэта паказваецца асобна ў зноскы або ніжэй прыведзенага тэксту летапісу. Аўтар перадае тэкст крыніц сучасным кірылічным алфавітам без перакладу і не змяняючы арфаграфіі, лексічнага складу і сінтаксічнага ладу арыгінальнага тэксту.

Разнабой у сістэме вылічэння пачатку новага года не мог быць прычынай таго, што розныя летапісы прыпісваюць адны і тыя ж падзеі розным гадам. Відавочна, тут мела месца памылка летапісца або перапісчыка (*глядзіце дадатак*).

Дадатак. Летапісныя звесткі аб татарскіх набегав на рускія землі (1422 – 1455 гг.)

1422 (Лето 6930).

Того же месяца августа 31 царь Барак побил Куидодата, а на осени приходи к Одоеву ратью и отиде прочь, города не взем, а зло учинив, и отиде с полоном в поле; и князь Юрьи Романовичь Одоевский да Григории Протасьевичь, воевода Мценский, състиг его били и полон отымаша [25].

1423 (Лето 6931).

Царь Барак приходил к Одоеву с ратью и много зла учинил, а града не взял, и со многим полоном поиде в поле; и князь Юрьи Романовичь Одоевский да Григорей Протасьевичь, воевода Мченский, постигоша его в поле и много полона отняша [26].

Царь Борак приходил к Одоеву и много полону поимал. И князь Юрье Романовичь Одоевской, пришед, отполонил [27].

Царь Куйдодат поиде ратию на князя Юрья Романовича к Одоеву. И слышав то князь велики Витофт, посла на Москву к зятю своему великому князю Василью Дмитриевичю, чтобы послал помощь на царя... (в то же время, не дожидаясь, сам отправляет помощь). Они же шедша с князем Юрьем, царя победили, и силу его присекли, а сам царь бежал, и царици его поимали, одну послали в Литву к Витофту, а другую на Москву к великому князю. Московская же сила не доспела. Тогда убили Кохча богатыря велика телом [28].

Каментар:

Борак (ён жа Борак-хан, Борак-оглан, сын Койричака, сына Урус-хана [29, с. 214] в 823 г. х. (= 17.01.1420 – 5.01.1421) збег з узбекскага ўлуса [30, с. 196], прыйшоў у пошуках прытулку да Мірза Ўлугбеку (29.03.1419 – 26.04.1419), быў аблашчаны ім [31, с. 212]

і ўключаны ў лік царэвічаў. В 826 г. х. (15.12.1422 – 4.12.1423) [30, с. 196] Борак перамог Мухамед-хана і перад ім скарылася вялікая частка узбекскія улуса, а ў 828 г. х. (= 23.12.1424 – 12.11.1425) [31, с. 212] ён канчаткова разбіў апошняга і завалодаў усім узбекскім улусам. Аднак затым ён пачаў варагаваць з Ўлугбекам [29, с. 214], і ў 830 г. х. (= 2.11.1426 – 21.11.1427) паміж імі адбылася бітва ў ваколіцах Сыгнака, на пашы якога Борак прэтэндаваў [30, с. 197]. Злучаныя сілы хорасанскаго і Самаркандскай войскі пад правадырствам Ўлугбека былі разбітыя [30, с. 197], а Борак абрабаваў Мавераннахр і Туркестан. Калі ён вярнуўся ў Дэшт, Эміры згаварыліся і забілі яго ў 831 г. х. (= 22.10.1427 – 10.10.1428) [31, с. 212].

1424 (Лето 6932).

Царь Куйдодат поїде ратию к Одоеву. И слышав то князь великий Витовт, посла на Москву к зятю своему, великому князю Василью Дмитриевичу, чтобы послал помощь на царя, а сам послал князя Ондreja Михайловича, князя Ондreja Всеволодича; князя Ивана Бабу... Они же шедше со князем Юрьем, царя победили и силу его присекли; а сам царь бежал, а царици его поймали, одну посла в Литву к Витовту, а другую на Москву к великому князю [32].

Царь Куидадат паки прииде ратью к Одоеву на князя Юрья Романовича Одоевскаго... Царя Куидадата прогониша и силу его побіша... а сам царь Куидадат убежал, а Московская сила успела. Тогда же убили и Когчю багатыря Татарскаго, велика суца телом и силою [33, с. 239].

1426 (Лето 6934).

Тое же осени приходиша Татарове на Рязанскую украину и возвратишся с полоном в Поле. Рязанцы же в погоню идоша за ними и постигоша их, биша и полон отъяша [34, с. 6].

1429 (Лето 6937).

Приходиша Татарове к Галичу, и града не взяша, а волости повоеваша; на Крещение приидоша изгоном на Кострому, и поплениша ю, отъидоша же вниз Волгою... Един же воевода, именем Феодор Костянтинович Добрыньский, да князь Федор Давыдович Пестрой поидоша Волгою вниз после Татар, и угониша их за Новымгородом Нижним, Татар побіли, а иные убежали, а полон поотнимали [35].

[У некоторых летописях паслявыкладзенагазмяшчаецца наступнае дапаўненне:] «угониша зад их, побіша Татар и Бесермен, и полон весь отняша, а царевича и князя Али-бабы не догониша» [36].

[Некоторые летописы сьвяржаюць, што на Галіч і на Кастрому напачалі казанскія татары] [37, с. 84].

Року 1429 великие войска татарские с Едигом своим царем до князства Киевского вторгнули, место самое Киев сплюндровали, зрабовали и спалили, Але замку взяти не могли, люб то его велми добывали, также и Печерский монастырь спалили. Витолт своею делностью и мензством всему свету славным был и цари татарские его слухали и без его воли орд нигде не ординовали, а гды царь Зеледин заволский умер, с которым Витолт братерство мел, и з ордами своими на Прусы ходил, Керембердек, сын его, осел, а столец отцевский, хотячи шаблею от Витолта отбити, чога Витолт не стерпел, почал готоватися з войском, хотячи Керембердека з панства зсадити, Токтамиша Бедзбула в Вилни короновал, яко заволских татар звычай потребовал, убравши его в злотоглав, шлык на него зложил перловый, мовячи, иж Тактомыш царь заволский новый. И орды Заволской часть едина при нем стояла, а часть другая Керембердека за царя мела, а скоро тые два царики войну з собою о царство сточили и долго шабли свои в крови татар своих зобополне гартовали. Наостаток Керембердек Токтомиша звитяжил. А гды то учув Витолт, зараз Еремфердека, рожного брата Токтомишоваго, котрый утекл з той битвы, знову короновал в Вилни на царство, убравши в злотоглав, и шапку перловую взложил на него, и дал ему в руки шаблю. И так з мурзами и уланами и маршалка своего литовского Радзивила з ним до орды послал з войском. А гды его Радзивил на столиці посадил отцевской и, принявши от него голд, в поля тягнули, и отнял часть орды Керембердековы, потом обадва царики войну срогую над Волгою рекою звели з собою, где литовские козаки в засаде были. А там, где орда Керембердекова надбегала, выпав-

ши козаки в тыл оной орде, поразили ее. И так Еремфердек выиграл и царство опановал, а самого Керембердека, поймавши, замордовал [38], а Витолтови през Радивила присягнул завше на потребу его зо всеми татарами служити, и послал ему дары великие. Того ж року и Едыга, царь перекопский, славный, Витолтови присяг верность [39].

1430 (Лето 6938).

Князь велики ордыньский Аидар воевал Литовскую землю: пришед под Мченек стоял под городом три недели, города не взял... а волости повоевал, а до Киева не доходил за 15 миль [40].

1431 (Лето 6939).

Месяца октября... князь Ордыньский Аидар воевал землю Литовскую, и прииде под град Мченек и стоял под ним три недели и града не взял [41].

1437 (Лето 6945).

Тое же весны приходиша Татарове на Рязань, и украиные села поимаша, и възвратишася въ своаси [34, с. 23].

1438 (Лето 6946).

Тое же осени прииде царь Улу-Махмет Болшиа же Орды ко граду к Белеву и сяде в Белеве, бежав же от брата своего от Кичи-Ахметя царя Болшиа же Орды. Тое же осени, месяца ноября, посла не него князь велики Василей Васильевичь дву князей... с ними же многочислени полки, а царю вмале тогда сушу... И попусти Господь неверным одолети многому въиньству православным христианом [42].

Каментар:

Казанскі летапісец, распавядаючы агульнавядомы эпизод з Белевым, удакладняе, што Улу-Махмет бег «от Едигея Старого, Заяцкога князя» [43, с. 14–20]. Пасля падзей 1438 г. Махмет пасяліўся ў Казані і да яго пачалі збірацца воіны з Азова і Крыма [43, с. 19]. Ці трэба прадаваць туды, адкуль прыйшлі, захопленых рабоў?».

Того же лета Татарове воеваша Рязань и много зла учиниша и отъидоша во своаси. Того же лета Татарове плениша Литву и со многим полоном възвратишася во своаси [34, с. 25–26].

1439 (Лето 6947).

Прииде Махмет царь со многою силою ко граду к Москве, князь же велики восхоте ити противу ему и виде мало своих и отъиде за Волгу... Царь же пришед ко граду июля 3, в пяток, и стоя 10 дний и не успе ничтоже граду; а зла много учини земли Руской, а посад позже, и поиде прочь [44].

Каментар:

У некаторых летапісах утрымліваецца наступнае данаўненне: «идучи назад, досталь Коломны пожегл и людей множество пленил, а иных изсекл» [34, с. 30].

1440 (Лето 6948).

Тоя же осени царь Махмет Болшиа Орды убил болшаго своего князя Ордыньскаго Мансупа и много Татар тогда избиено бысть в Орде; не точию же тамо, но и во иных ордах мятеж бысть и размирие много и meziу събные брани и рати [34, с. 30].

1442 (Лето 6950).

Приходиша Татарове Болшиа орды на Рязаньския украины и много зла сотвориша и отъидоша с полоном [34, с. 42].

1443 (Лето 6951).

Мустофа побит на Резани. Пришедшо царевичу Мустофе на Рязань с множеством Татар ратью и повоевал власти Резанские, много зла учинив. Слышав же то князь велики Василей Васильевич посла противу его князя Василья Оболенского и Ондreja Голтыева, да двор свои с ними. А Мустофа был в городе, Резанци же выслаша его из города. Он же вышел из города и ста тут же под городом, а воеводы князя великого приидоша на него, и бысь им бои крепок, и поможе бог христианом, царевича Мустафу самого убиша и князей с ним многих и Татар побиша, а князя Махмут мурзу да Азбердея Мишерованова сына и иных Татар многих поимали [45].

Крымского Мустофу убили на речке Листани [27, с. 44].

Того же лета царь Махмет стоял на беспутье, и князь велики ходил на него со всею братиею, да воротился, а он поиде прочь [46, с. 151].

1444 (Лето 6952).

Мустофа царевич прииде на Рязань со множеством Татар ратию, и повоева власти и села Рязанския, и много зла Рязани учинил, и отъиде с полоном многим, и ста на Поле, и посылаше в Рязань, продавая им полон. Рязаньци же выкупиша своих пленных у Татар [34, с. 61].

...Слышав же то князь велики Василей Васильевич посла противу его князя Василья Оболенского и Андрея Голтыева, да двор свои с ними. А Мустофа был в городе, Резанци же выслаша его из города. Он же вышел из города и ста тут же под городом, а воеводы князя великого приидоша на него, и бысь им бои крепок, и поможе бох христианом, царевича Мустафу самого убиша и князеи с ним многих и Татар побиша, а князя Ахмут Мурзу яли, да Азбердея Мишерована сына и иных Татар многих поймали [47].

Царь Махмет нача помышляти к Новугороду к Нижнему, и князь великы повеле осады крепити [46, с. 151].

1445 (Лето 6953).

Приходиша Татарове на Рязанския украины... Тоя же осени воеваша Татарове Мордву... Тоя же зимы царь Улу-Махмет приходил ратью к Мурому из Новагорода из Старого из Нижняго, и князь велики Василей Васильевич поиде противу его, и царь възвратися бегом в Новьгород Старой... Тоя же зимы князь велики Василей Васильевич послал дву царевичев на Литовския грады ратию, на Вязму, на Брянск и на иныя грады, безвестно [48]. И они, шедше, много воеваша и избиша и смерти предаша и пожгоша, мало не до Смоленска, и в полон поведоша: и много зла сътвориша Литовской земле и възвратишася в свояси с многим богатством... А князь велики Василей Васильевич пошел тогда противу Татарскаго царя Улу-Махмета к Мурому, и побегоша Татарове в Нижний Новгород Старой, отнюдуже пришли, а инии избиени быша... а Татарове в то же время, коли царь под Муром ходил, Лух воевали (см. ниже)... Тоя же весны прииде весть к великому князю Василю Васильевичю на Москву, что отпустил на него царь Улу-Махмет детей своих, Мамутяка да Ягупа; князь же великий поиде противу их с Москвы ратию. Взем же князь великий Петров день в Юрьеве, поиде к Суздалью и, знамена подняв, поиде противу поганых. Сразившим же ся им, и начаша прежде полци великого князя одолевати, а Татары побегоша. Наши же ови погнаше по них, а инии сами побегоша, друзии же начаша уже избитых Татар грабити. А Татары паки возвратишася на християн и тако одолеша им, ...а князя великаго руками яша. Татары же ходив в погоню и многи убиша и изграбиша, а села пожгоша, люди изсекоша, а иных в плен поведоша [34, с. 62–63].

Каментар:

З нязначнымі нюансамі гэтае ж паведамленне перадаюць іншыя крыніцы [49]. [Яр-молінскі летапіс змяшчае ўдакладненне складу татарскага войску, які адправіўся ў паход на Лух]: Тое же весны царь Махмет и сын его Мамутяк послали в Черкасы по люди, и прииде к ним две тысячи казаков и, шедше, взяша Лух без слова царева, и приведоша полону много и богатства. Видев же царь множество корысти, и посла детей своих, Мамутяка да Ягупа, в отчины князя великого воевати [46, с. 151].

Князь великий Казимир немирен был со князем великим московским. И пришли москвичи с татары, извоевали Вяземскую землю всю... А московского князя тогда не было в земли, ходил к Мурому и татарь побил [50, с. 78].

1446 (Лето 6954).

Царь Махмет и сын его Мамутяк князя великого... отпустиша [51].

Приидоша казанские татары на Устюг войною и стояли под градом три месяца... но граждане, крепко ратующе, огонь погасили и татар прогнали [52. С. 134].

1448 (Лето 6956).

В говение в Филипово царь Казаньский Мамутек послал всех князеи своих с многою силою воевати отчину великаго князя, Володимер и Муром и прочая грады. Слушав же то князь великеи посла противу их [53].

1449 (Лето 6957).

Скорые Татарове Седиахматовы догоняли до Похры и княгиню князя Василия Оболенскаго тогда взяли, и многа зла учинили христианом, секли и в полон вели. Царевич же Касым, слышав то, и иже противу их из Звенигорода, а они разсунушася по земли, и с коими сретился, тех бил и полон отымал. Они же, видев то, бежаша назад [54].

1450 (Лето 6958).

Прииде к нему [великому князю] весть, что идут Татарове из поля, Малыбердеи улан и иные с ним князи с многими Татары. Князь же великий посла противу их царевича своего с Татары... И угониша их на Бетюце реце в поли и побиша Татар много, а инии убежаша [55].

Приидоша Татарове на Рязань. Князь же великий Василей Васильевич посла на них рать свою... и убиша Татар множество, а догонили их и до Похры [56, с. 261].

1451 (Лето 6959).

Прииде весть к великому князю, что идет на нь изгоном из Седиахметевы орды царевич Мозавша, и поидоша противу ему Коломне, не успев собратися. И прииде весть ему, что Татари уже близ берега; и князь великий воротися к Москве... А Татари пришедше сташа у берега, чающе противу себе рати, и не бысть ничтоже... И тако превезошася Оку реку и напрасно устремишася к Москве, и приидоша на Москву... и тако вся посады зажгоша во един час, а сами в то время со вся стороны начаша ко граду приступати. А тогда и засуха велика бе, и со вся страны огонь объял град... И егда бысть к сумраку, отступиша Татари от града. А гражданае начаша пристройи градной готовити на оутрия противу безбожных, пушки, и пищали, и самострелы... Восходящю же солнцю, а гражданином готовящимся на противьныя, и не бе видети никогоже. Исходящих же из града, смотряху сему и овамо, и никого не видяху; и послаша вестники в станы их. Они же пришедше никого не обретоша... яко же бо отступиша Татари от града, и тако прият их страх и трепет, яко великое воинство чающе по себе... бежаше же и полон меташа, а не клонишася ни на десно, ни на шуе, но толико бе скорее убегнути грядущего на них гнева [57].

Каментар:

Львоўскі летапіс удакладняе склад арганізатараў паходу: “Приидоша Татарове Сиди Ахметевы орды к граду Москве месяца июля в 4, а с ними Едигер князь Ордински яко зверь лютой” [56, с. 262].

1452 (Лето 6960).

На Введение Пречистой Богородицы взяли Татаровя Киев и воеводу Киевскаго пана Ивана Ходкевича... и пусто учинили, и город сожгли и пошли [58].

Tegosz lata xiądz wielki Kazimirz niemirem bil s xiądzem wielkim Moskiewskim. I prziszdwssi Moskwiczi s xiądzem i s Tatarzi Kozanskiemi i voevali wszitką ziemią Vasiemską... Moskiewskiego tedi xiądza nie bilo w Smolinskiey ziemi chodzil do Murowla bic się s Tatarzi. S czarem Machmetem i s sinem iego Momotakiem: i pobili Moskwą na głową Tatarowie i samego Moskowskiego Vasila Ivana ięli [59, с. 466–467].

Каментар:

Летапісец тут на няведанні прыпісвае пазначаным часу падзеі 1445 года).

1454 (Лето 6962).

Приидоша Татарове Сиди Ахметевы орды к граду Москве месяца июля в 4, а с ними Едигер князь Ордински яко зверь лютой... Татарове же посад зажгоша, и понесе огонь ветр на город... стояше под Москвою день един, отыдоша [34, с. 109].

Приходиша Татарове Седиахматовы к Оце реце и перевезошася Оку ниже Коломны, а князь великий посла противу них князя Ивана Юрьевича с многими вои; сretoшася и бысть им бой, и одолеша христиане Татаром [60, с. 209].

Приходил Салтан царевич сын Сиди Ахметев с Татары к реце Оце, и перелезше Оку реку, грабили, а в полон имали и прочь ушли... А Феодор Басенок двор великого князя Татар бил, а полон отимал. Тогда убиша князя Семена Бабича [61].

1455 (Лето 6963).

Приходили Татарове Седи-Ахматовы к Оце-реке и перевезошася Оку ниже Коломны; а князь великий посла противу их князя Ивана Юрьевича со многими вои; и сretoшася, и бысть бой, и одолеша христиане татаром. Тогда убит бысть князь Семен Бабич [62].

Каментар:

Ярмолинські летаніс дапаўняе: «грабіли полон и имали... и пришед сы иные страны Феодор Васильевич Басенок, с великого князя двором, Татар бил и полон отнял» [46, с. 155].

Того же лета посылал князь велики Василей Васильевич рать за Оку за реку противу Татар, а воевода у них бысть Иван Юрьевич; и бысть им бой, поможе Бог воем князя, побилша Татар множество [63].

Заклучэнне

У разгледжаны намі перыяд Прычарнаморскі рэгіён з'яўляўся ключавой крыніцай рабоў для нявольніцкіх рынкаў Міжземнамор'я, а асноўнымі пастаўшчыкамі на рынкі Кафы, Таны і Канстанцінопаля былі татары, якія здзяйснялі набегі на рускія княствы. Кафа набыла асаблівае значэнне ў гэтым гандлі. Канец XIV і XV стст. характарызаваліся нестабільнасцю ва Усходняй Еўропе, звязанай з распадам Залатой Арды і з'яўленнем на палітычнай арэне новых суб'ектаў. Узаемадзеянні татарскіх ханаў былі цесна звязаны з палітыкай, якую праводзіла Вялікае Княства Літоўскае і яго магутны кіраўнік Вітаўт. Дэзінтэграцыя Залатой Арды і паступовае ўтварэнне самастойных ханстваў (такіх як Казанскае, Астраханскае, Крымскае, Касімаўскае, Узбекскае ханства і Нагайскае Арда) сталі справай часу. Крым быў часткай цэнтрабежнага працэсу распаду Залатой Арды, алё працэс здабычы незалежнасці крымскататарскімі элітамі быў паступовым. Дэзінтэграцыя Залатой Арды прывяла да ўзмацнення набегу дробных ханаў, у тым ліку крымскіх, на зямлі рускіх княстваў, а Асманская экспансія стала адной з прычын замяшчэння італьянскіх купцоў падданымі асманаў.

1. Ковалевский, М. М. О русских и других православных рабах в Испании / М. М. Ковалевский // Юридический Вестник 21 (1886). See also: Verlinden, "La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVE et au début du XVe siècle," in Studi in onore di G. Luzzatto. – Milan, 1950, vol. 2. – S. 1–25.

2. Греков, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV – XV вв.) / И. Б. Греков. – М. : Наука, 1975.

3. Летопись Авраамки // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ) – Т. 16. – СПб, 1889. – С. 186–187; Супрасальский список // ПСРЛ. Т. 17. – СПб, 1907. – С. 69.

4. Греков, И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV – XVI вв. / И. Б. Греков. – М. : Издательство восточной литературы, 1963. – 376 с.

5. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi Maciejá Strykowskiego. – Warsaw, 1846, vol. 2., 156.

6. Летописи Белорусско-Литовские // ПСРЛ. – Т. 35. – СПб, 1980.

7. Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430; coll. Opera Antonii Prochaska. – Krakow, 1882, X, 688, doc. 1181.

8. Codex epistolaris Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1376–1430; coll. Opera Antonii Prochaska – Krakow, 1882, 660 (no. 1159), 721 (doc. 1223).

9. Liv-, Est und Kurlandisches Urkundenbuch (Riga/Moscow, 1884), vol. 8, XXXVII, S. 366, No. 624.

10. Halecki, O. Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego: Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku; Polska Akademia Umiejętności. – Kraków : Archiwum Komisji Historycznej. – Krakow, 1919. vol. 12 : Cz. 1. – S. 198–199, 216.

11. Długosz, Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII. – Krakow, 1877. vol. 4, 221.

12. de Lannoy, Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1399–1450. – Mons, 1840. – S. 41.

13. Фомичев, Н. М. Джучидские монеты из Азова / Н. М. Фомичев // Советская археология. –1981. – № 1. – С. 225, 239 ; Еманов, А. Г. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. – Тюмень : МИ «Рутра», 1995. – С. 111 ; Опимах, О. Г. Коллекция генуэзско-татарских аспров в собрании национального заповедника "София Киевская" / О. Г. Опимах // Сугдейский сборник 2. – Kiev/Sudak, 2005. – С. 527 ; Козубовский, Г. А. О времени появления кафинских надчеканок на джучидских монетах // Сугдейский сборник 2. – Kiev/Sudak, 2005. – С. 156.

14. Tiesenhausen, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. – Saint Petersburg, 1884. – vol. 1. – S. 442.
15. Spuler, Die Goldene Ardu. Die Mongolen ŷ Russland 1223–1502. – Лейпцыг, 1943. – С. 166.
16. *Мыц, В. Л.* Война 1433–1441 гг. между Кафрой и Феодоро / *В. Л. Мыц* // АДСВ. – 2000. – Вып. 31.
17. ASG, AS, 3034, Diversorum, Filze 14, No. 2 (old), 6 (new). Published in: Karpov, Regests... Diversorum Filze... Black Sea in the Middle Ages 3. 36.
18. *Колли, Л. П.* Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму. Менгли Гирей хан. 1466–1475 гг. н. э. / *Л. П. Колли* // ИТУАК. – 1918. – № 54. – С. 129–171.
19. *Волков, М.* Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456) / *М. Волков* // ЗООИД. – 1972. – Т. 8.
20. *Cazacu M., Kevonian K.* La chute de Cafa en 1475 à la lumière de nouveaux documents // CMRS. 1976. Vol. 17/4. P.
21. Некаторыя крыніцы як заходняга, так і ўсходняга паходжання пра падзенне Каффы даступныя: *Cazacu M., Kevonian K.* La chute de Cafa en 1475...; for instance a letter written in Persian: *Ibid.*, 506–511; а таксама некаторыя армянскія крыніцы.
22. *Andreescu, Ștefan.* Autour de la dernière phase des rapports entre la Moldavie et Gênes. – Revue Roumaine d'Histoire, XXI. – 1982.
23. АбсувязяхШтэфана III ВялікагаіФеодораглядз. : *Bogdan, Ioan.* Documentele lui Ștefan eel Mare. – Bucharest: Atelierele Grafice & C, 1913; vol. 2. – S. 324–328. У гэтым жалі спесведчанне аб тым, што суд наз італьянцамі з Мангупа (Сік) прыбыла нядаўна ў Альбу. Абсямейныхсувязяхглядз. : *Герцен, А. Г.* Молдавия и княжество Феодоро в 1475 г. // АДСВ. – 2004. – Вып. 35. – С. 226–241 ; *Степаненко, В.П.* Князя Феодоро и византийская аристократия XV в. // Византия и Крым. Тезисы докладов международной конференции в Севастополе. – Симферополь, 1997. – С. 76–77; *Он же.* Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии // Историография Балканского средневековья. – Тверь, 1990. – С. 87–95; *Он же.* Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в. // АДСВ. – 2001. Вып. 32 – С. 335–353. Аб адносінах Стэфана з Венецыяй і Генуяй глядзі таксама: *Spatarelu, M.* The relationships of the righteous and holy voivode Stephen the Great with the Pontic region // 21st International Congress of Byzantine Studies. – London, 2006; *Gaina, A.* Astronomy, Geodesy and Map-Drawing in Moldova Since the Middle Ages Till the World War I // Serbian Astronomical Journal. – 2001. – Т. 162. – С. 121.
24. Ecthesis chronica, and Chronicon Athenarum, ed. S. Lambros. – London, 1902. – S. 18.19–20; 33.15. Спусціўшыся грэкі, адраджэнне горада. Некалькі іншых грэчаскіх хронік паведаміць аб жолабе Каффы. “Ετους, ζαπύ μνηϊουλίωα, ἀποδὲ Χριστοῦ, αὐοε, ἀλώθηό Καφᾶς.” (Chronographia brevis. Page 229 line 14). “αυογ, ιουλλίωκγ, ἐκρατήθηό Καφᾶς ἀπὸ τῶν Γενουβιτῶν τὰς χεῖρας – σουλτᾶν Μεχεμέτης.” (Chronica Byzantina breviora. Chronicle 38, 2 section 17 line 1 (17)). “Ετους ἀπὸ Ἀδὰμ, ζαπύ, ἀπὸ δὲ τοῦ Χριστοῦ, αὐοε, μνηϊουλλίω, ἀλώθηό Καφᾶς.” (Ibid. Chronicle 58, 1 section 18 line 2). “τῶ αυογ, ιουλλίωκγ, ἐπῆρανοί Τοῦρκοι τὸν Καφᾶν ἐκ τὰς χεῖρας τῶν Γενουβίσιων.” (Ibid. Chronicle 37, 2 section 12 line 1 (12)).
25. Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 11. – М., 1965. – С. 238; Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 18. – СПб., 1913. – С. 166–167 ; Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ. – Т. 28. – М. ; Л., 1963. – С. 96, 261 ; Львовская летопись // ПСРЛ. – Т. 20 (1). – СПб., 1910. – С. 232; Типографская летопись // ПСРЛ. – Т. 24. – Петроград, 1921. – С. 181–182 ; Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т. 25. – М. ; Л., 1949. – С. 245. Львоўскі летапіс падкрэслівае, што поўны летапіс быў вельмі шматлікім.
26. Патриаршая, или Никоновская летопись. – Т. 11. – С. 238 ; Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Т. 26. – М.; Л., 1959. – С. 182; Никаноровская летопись // ПСРЛ. – Т. 27. – М.; Л. : Изд-е АН СССР, 1962. – С. 100.
27. Устюжская летопись // ПСРЛ. – Т. 37. – Л., 1982. – С. 40.
28. Львовская летопись... – С. 232; Устюжская летопись... – С. 40.
29. Из «Истории» Хайдера Рази // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем. – М., 1941.

30. Из «Места восхода двух счастливых звезд и места слияния двух морей» Абд-ар-Разака Самарканди // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем. – М., 1941. – С. 196.
31. Из «Списков устроителя мира» Гаффари // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. – М., 1941. – С. 212.
32. Софийская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – СПб., 1853. – С. 142 ; Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Т. 26. – М.; Л., 1959. – С. 182 ; Никаноровская летопись... – С. 100.
33. Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 11. – М., 1965.
34. Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 12. – СПб., 1901.
35. Софийская вторая летопись // ПСРЛ, Т. 6. – СПб., 1853. – С. 143 ; Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Т. 23. – СПб., 1910. – С. 146 ; Львовская летопись... – С. 233 ; Устюжская летопись... – С. 41 ; Патриаршая летопись добавляет: «Кострому взяли, и Плесо, и Лух» [34, с. 8].
36. Симеоновская летопись ... – С. 170 ; Вологодско-Пермская летопись. ПСРЛ, Т. 26. М. ; Л., 1959. – С. 182 ; Никаноровская летопись... – С. 102; Летописный свод 1497 г... – С. 98; Летописный свод 1497 г. // ПСРЛ. – Т. 28. – М.; Л., 1963. – С. 264.
37. Архангелогородский летописец // ПСРЛ – Т. 37. – Л., 1982. – С. 84.
38. Рэальна пасля слоў «Витолт своею делнстю и мензством» гаворка ідзе не пра 1429 год, а пра падзеі, якія мелі месца некалькі гадоў раней. Наконт Керембердек (Керым-Берд, сын Токтамыш) ўсходнія крыніцы паведамляюць наступныя звесткі: «Джелаль-ад-дин наследоваў царство. Он и несколько его братьев, как-то: ...Керим-берди, сын Токтамыш-хана... правили недолгое время. Борак-хан, сын Куйзи-хана, сына Урус-хана в 828 г. х. (= 23. 12. 1424 – 12. 11. 1425) победил Мухаммед-хана и стал царем» [31, с. 212].
39. Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т. 32. – М., 1975.
40. Софийская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – СПб., 1853. – С. 144; Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – Т. 26. – М.; Л., 1959. – С. 186 ; Львовская летопись... – С. 234 ; Никаноровская летопись... – С. 102. Летописный свод 1497 г... – С. 98. Согласно другим летописям, Аидар не дошел до Киева не 15 миль, а 80 верст (Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Т. 23. – СПб., 1910. –С. 147; Устюжская летопись // ПСРЛ. – Т. 37. – Л., 1982. – С. 41).
41. Патриаршая, или Никоновская летопись. Т. 12... – С. 9; Симеоновская летопись ... – С. 170.
42. Патриаршая, или Никоновская летопись. – Т. 12... – С. 24–25. Все то же: Московский летописный свод конца XV в... – С. 260; Вологодско-Пермская летопись. ПСРЛ. – Т. 26. – М.; Л., 1959. – С. 193; Никаноровская летопись... – С. 107; Летописный свод 1497 г... – С. 101 ; Летописный свод 1518 г. // ПСРЛ. – Т. 28. – М.; Л., 1963. – С. 268 ; Львовская летопись... – С. 240–241.
43. Казанский летописец // ПСРЛ. – Т. 19. – СПб., 1903.
44. Софийская вторая летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – СПб., 1853. – С. 169; Вологодско-Пермская летопись... – С. 193 ; Никаноровская летопись... – С. 107; Тверская летопись // ПСРЛ. – Т. 15. – СПб., 1863. – С. 491; Симеоновская летопись ... – С. 189–190; Московский летописный свод конца XV в... – С. 260; Львовская летопись... – С. 256; Летописный свод 1497 г... – С. 102; Летописный свод 1518 г... – С. 268; Устюжская летопись... – С. 43.
45. Вологодско-Пермская летопись... – С. 196; Никаноровская летопись... – С. 108 ; Софийская вторая летопись... – С. 170 ; Симеоновская летопись ... – С. 192 ; Львовская летопись... – С. 234.
46. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – Т. 23. – СПб., 1910. – С. 151.
47. Текст летописи по Эрмитажному списку утерян в Уваровском // ПСРЛ. – Т. 25. – М.; Л., 1949. – С. 394.
48. Ермалінскі летапіс удакладняе імёны двух царэвічаў, пасланых вялікім князем супраць Літвы: «А царевичи три, Каисым да Ягуп Махметовичи да Бердодат Кудудатовичь, служыли великому князю, и те ступили на Литовские порубежья» [46, с. 151].
49. Софийская вторая летопись... – С. 170–171; Тверская летопись... – С. 492; Летопись Авраамки // ПСРЛ. – Т. 16. – СПб., 1889. –С. 186–187; Симеоновская летопись... – С. 192–194;

Львовская летопись... – С. 257; Супрасальский список // ПСРЛ. – Т. 17. – СПб., 1907. – С. 69; Уваровский список (Летописец великих князей Литовских) // ПСРЛ. – Т. 17. – СПб., 1907. – С. 108–110. Текст летописи по Эрмитажному списку, утерянный в Уваровском // ПСРЛ. – Т. 25. – М.; Л., 1949. – С. 394; Типографская летопись // ПСРЛ. – Т. 24. – Петроград, 1921. – С. 183; Вологодско-Пермская летопись... – С. 197; Никаноровская летопись... – С. 109 ; Летописный свод 1497 г... – С. 103 ; Летописный свод 1518 г... – С. 270–271.

50. Слуцкая летопись // ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980.

51. Московский летописный свод конца XV в... – С. 263 ; Летописный свод 1497 г... – С. 104; Летописный свод 1518 г... – С. 271.

52. Летописец Льва Вологодина // ПСРЛ. – Т. 37. – Л., 1982. – С. 134.

53. Симеоновская летопись... – С. 203 ; Московский летописный свод конца XV в... – С. 269; Вологодско-Пермская летопись... – С. 207 ; Никаноровская летопись... – С. 114.

54. Симеоновская летопись... – С. 204; Московский летописный свод конца XV в. ... – С. 270 ; Патриаршая, или Никоновская летопись. Т. 12... – С. 75; Вологодско-Пермская летопись... – С. 208–209; Никаноровская летопись... – С. 115; Летописный свод 1497 г... – С. 110.

55. Симеоновская летопись ... – С. 206; Московский летописный свод конца XV в... – С. 271 ; Вологодско-Пермская летопись... – С. 210; Никаноровская летопись... – С. 116; Ермолинская летопись... – С. 154 ; Летописный свод 1497 г... – С. 111; Летописный свод 1518 г... – С. 278.

56. Львовская летопись // ПСРЛ, Т. 20 (1). СПб., 1910.

57. Симеоновская летопись ... – С. 206–207 ; Московский летописный свод конца XV в... – С. 271; Вологодско-Пермская летопись... – С. 211; Софийская вторая летопись... – С. 179; Никаноровская летопись... – С. 116–117 ; Летописный свод 1497 г... – С. 111; Летописный свод 1518 г... – С. 279.

58. Уваровский список (Летописец великих князей Литовских // ПСРЛ. – Т. 17. – СПб., 1907. – С. 401).

59. Ольшевский список. Wielkiego xięstwa Litewskiego i żmodskiego kronika // ПСРЛ. – Т. 17. – СПб., 1907. – С. 466–467.

60. Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 18. – СПб., 1913.

61. Львовская летопись... – С. 262–263; Софийская вторая летопись... – С. 180.

62. Вологодско-Пермская летопись... – С. 213; Никаноровская летопись... – С. 119 ; Московский летописный свод конца XV в... – С. 273; Летописный свод 1497 г... – С. 112; Летописный свод 1518 г... – С. 280 ; Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского // ПСРЛ. – Т. 39. – М., 1994. – С. 147.

63. Львовская летопись... – С. 262–263; Софийская вторая летопись... – С. 180.

Khvalkov E.A. The source data of the Russian chronicles and sources of eastern origin about the raids to the Russian lands and on the political situation in the Golden Horde

Higher School of Economics (St. Petersburg)

In the 15th century, the Black Sea region became a source of export of slaves to Europe and the Middle East. Tatar raids on Russian principalities were among the tools of bringing the slaves to the Mediterranean markets. The Italian colonies on the Black Sea, primarily the Genoese Caffa, became the main source of the supply of slaves. This was facilitated by political instability and constant wars in the region, the collapse of the Golden Horde, the confrontation between Moscow and Lithuania, and the dynastic wars in the Principality of Moscow. For the Russian lands, irrespective of their political affiliation, that was a period of raids done by khans who sought not so much stable payments of tribute, but rather loot and, above all, slaves that could be sold through the Black Sea to the Mediterranean markets. The article is accompanied by fragments of chronicles that demonstrate the picture of Tatar raids on Russian lands during the years 1422 – 1455.

Key words: *slaves, slave trade, Black Sea, Mediterranean, Caffa, Genoa, Tatars, Golden Horde, Grand Duchy of Lithuania.*